

”Alléen i Pymont er et aristokratisk tableau”¹

Charlotte Schimmelmänn på kurophold i
Bad Pymont 1789–1794

Kristine Dyrmann

”Alléen i Pymont er et aristokratisk tableau [...] det er kedsomheden klædt i galla”, skrev den danske adelskvinde og ministerfrue Charlotte Schimmelmänn hjem til sin mand, finansminister Ernst Schimmelmänn, ved slutningen af sit femte ophold på kurstedet Bad Pymont i 1794.² Bath i England er berømt fra Jane Austens romaner som samlingssted for den engelske elite omkring år 1800, men der fandtes også et væld af kursteder på kontinentet og i Skandinavien.³ Pymont var det førende kursted i det tyske område fra midten af 1700-tallet, og dette kursted blev frekventeret af skandinaviske besøgende, hvoraf én beskrev stedet som ”Ett Paradis på Jorden”.⁴ En dansk præst, L.M. Wedel, skrev i 1817 i en guidebog om Bad Pymont, at ”hypokondriske Pebersvende, ufrugtsomlige Koner, hysteriske Frøkner, podagraiske Statsmænd” rejste til dette kursted, og ”Alle spaae derved lettelse, især paa Pungen.”⁵ Peter den Store af Rusland, George 1. af England og Frederik 2. af Preussen besøgte Pymont for at blive kureret for skavanker.⁶

Blandt Bad Pymonts tilbagevendende skandinaviske besøgende var Sybille Reventlow og Charlotte Schimmelmänn. De var søstre og hustruer til Johan Ludvig Reventlow, greve til Brahetrolleborg og fra 1784 medlem af den Lille Landbokommission, og Ernst Schimmelmänn, fra 1784 finansminister, ejer af plantager i Vestindien, en våbenfabrik ved Hellebæk og herregården Lindenberg i Nordjylland.⁷ ”Reformkredsen” eller ”familiekredsen”, som Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlows kreds af politikere og politikerhustruer ofte kaldes, udgjorde den absolutte elite i den danske, enevældige stat. I 1784 havde de hjulpet kronprinsen til magten ved et ublodigt statskup, og med pladser i Landbokommissionen og Statsrådet udgjorde Ernst, Johan Ludvig og deres kreds nu landets ledelse, som rådgav kronprins Frederik, der regerede på vegne af kong Christian 7. Charlotte Schimmelmänn er i eftertiden blevet kendt som salonværtinde, idet hun støttede forfattere, videnskabsmænd og kunstnere i København.⁸ Diplomathistorikeren Glenda Sluga har argumenteret for, at salonværtinden Germaine de Staël og adelskvinden Dorothea Lievens ageren omkring år

1800 viser, at kvinder med gode sociale forbindelser havde mulighed for at påvirke udenrigspolitik og udenlandske diplomater, selvom de ikke formelt var medlemmer af det kongelige hof. Der er dog den forskel mellem Lieven, de Staël og Charlotte Schimmelmänn, at de to første var gift med ambassadører, mens Charlotte Schimmelmänn var ministerfrue.⁹ "Not all diplomatic sociability was about the salon, but all diplomacy still turned around the utility of sociability," skriver Sluga i introduktionen til den antologi, hvori diskussionen af Staël og Lieven indgår.¹⁰ Med denne sammenblanding af selskabelighed og diplomati som baggrund vil jeg behandle den danske salonværtinde Charlotte Schimmelmännns ophold i Bad Pyrmont.

Trods Bad Pyrmonts status som elitens foretrukne feriested i slutningen af 1700-tallet, kan Charlotte Schimmelmännns kommentar om kurbyen som et "aristokratisk tableau" virke overraskende, for flere af handlinger har lagt vægt på, at her mødtes adelige og borgerlige gæster i fælles samvær.¹¹ Når endnu fornemmere gæster som Frederik den Store af Preussen gæstede Bad Pyrmont, påpeger en af disse historikere, at diplomater fra hele Europa strømmede til Bad Pyrmont, hvor de repræsenterede og rapporterede hjem om selskabeligheden og om kongens og de andre diplomaters gøren og laden.¹² Vi kender til gæstelister, nogle ikke-adelige kurgæsters dagbøger, og diplomaters rapporter fra særlige begivenheder som Frederik den Stores besøg, men erfaringer fra adelskvinder som Charlotte Schimmelmänn er forholdsvis ubeskrevne i fortællingerne om Bad Pyrmont og de tyske kursteders selskabelighed. Spørgsmålet er, hvordan en elitekvinde, af samme stand som de diplomater og ministre, der besøgte kurstedet – en ministerfrue fra en mindre europæisk magt som Danmark-Norge – agerede i samværet med kurstedets klientel? Hvilke forbindelser søgte hun at knytte, og hvordan deltog hun i kurstedets selskabelighed?

Denne artikel vil argumentere for, at Charlotte Schimmelmänn gennem deltagelse i kurstedets baderitualer og indkøb i Bad Pyrmonts berømte allé var en del af kurstedets *beau monde*, Europas kulturelle elite, og at hun i kraft af sin selskabelighed udførte klassiske, diplomatiske opgaver – at skabe netværk, indsamle information og opnå anerkendelse af sin stats overhoved og dennes førte politik fra andre staters repræsentanter. Artiklen vil i anden del argumentere for, at Charlotte Schimmelmänn derved fungerede som en uformel repræsentant for det danske styre under kuropholdene: Hun skabte forbindelser til diplomater, ministre og adelige fra andre lande, hun indsamlede informationer om, hvad de mente om den danske regerings politik, og gennem sin deltagelse i kurstedets baderitualer, shopping og selskabelighed opnåede hun anerkendelse af selvsamme politik – en anerkendelse, som i lyset af de netop udbrudte revolutionskrige var af højeste vigtighed for det danske styre.



Portræt af Charlotte Schimmelmann, malet af Erik Pauelsen 1789. Museum Schloss Ahrensburg

De senere års udvikling inden for forskningsfeltet *ny diplomatihistorie* har lagt vægt på at inddrage andre aktører end udenrigsministre og diplomater i belysningen af særligt tidligmoderne udenrigspolitik. Denne form for 'diplomatisk kulturhistorie' er kendetegnet ved et fokus på transnationale forbindelser, og ved at belyse diplomaternes hverdagspraksis frem for deres resultater i formelle forhandlinger. Glenda Sluga og Carolyn James understreger i deres nyligt udkomne antologi, at kvinders sociale netværk på tværs af landegrænser er centrale for at forstå deres rolle som nyhedsindsamlere og formidlere i politiske forhandlinger.¹⁴ Charlotta Wolff og Johanna Ilmakunnas har, i deres arbejde med henholdsvis den svenske elites forhold til Frankrig og den fremtrædende von Fersen-families identitet og forbrug, lagt vægt på den nordiske adels kosmopolitiske identitet. En elite, som bragte nye politiske idéer og nye varer med hjem til Sverige og Finland fra dannelsesrejser og diplomatiske missioner¹⁵ – og en elite, som også mødtes på kurstedet. Skandinaviske rejsendes besøg på Europas kursteder er i blevet inddraget i Elisabeth Manséns bog, *Ett Paradis på Jorden* om de svenske kursteders historie¹⁶, men denne artikel vil kombinere et fokus på to skandinaviske adelskvinders møde med den europæiske elite på kurstedet med diplomatihistoriens spørgsmål om kurstedets selskabelighed som politisk rum.

Det er tesen i denne artikel, at Charlotte Schimmelmanns deltagelse i den europæiske elites selskabelighed på kurstedet gav adgang til uformel,

diplomatisk handling. Eksklusiviteten i elitens samvær midt i en tilsyneladende blandet offentlighed er blevet fremhævet af den engelske historiker Hannah Greig i diskussionen af Vauxhall og Ranelagh, to *pleasure gardens* i England. Disse forlystelseshaver gav ligesom kurstedet adgang til alle, der købte en billet, og i historiografien om de to forlystelseshaver er de derfor blevet behandlet som overgange til det, Jürgen Habermas har kaldt den borgerlige offentlighed. Greig viser, at eliten måske nok brugte lysthaverne på samme tid som andre gæster, men at den absolutte elite alligevel fandt måder at markere deres eksklusivitet, at være "All together but all distinct".¹⁷

I denne artikel går jeg videre end Greigs eksklusivitet og distinktion, idet jeg argumenterer for, at Charlotte Schimmelmans deltagelse i kurritualer og forbrug også fungerede som pleje af den danske politiks image, og dermed som en uformel repræsentation af den danske regering. Ved at se Charlotte Schimmelmans breve fra kuropholdene i sammenhæng med kurstedets mandlige medlemmer af eliten, diplomaternes, ageren på kurstedet, kan vi åbne op for at diskutere Charlotte Schimmelmans ikke bare som forbruger, der tog på kur for at markere sin status, men også som diplomatisk aktør. Charlotte Schimmelmans informerede sin mand finansministeren om, hvad hun brugte penge på under kuropholdene, men hun skrev også hjem om, hvad andre landes diplomater, ministre og kongelige mente om Danmark. Charlotte Schimmelmans breve viser, at hun forsøgte at influere de europæiske diplomaters holdning til den danske politik, og at hun bragte viden om deres politiske projekter med hjem fra Pymont.

I nordisk sammenhæng har Svante Norrhem og Peter Lindström vist, at politiske hustruer kunne optræde som politiske agenter, idet de kunne modtage gaver fra og give informationer til fremmede magter, og dermed udføre den klassiske diplomats opgaver – at samle information, forhandle og opnå anerkendelse af sit statsoverhoveds politik. Svante Norrhem har desuden vist, hvordan svenske rigsrådsmedlemmers hustruer kunne benytte deres netværk til at fremme familiemedlemmers karriere. I artiklens anden del vil jeg fremlægge et eksempel på, hvordan den slags *patronage* kunne vise sig relevant under kuropholdet.

Bad Pymont blev besøgt af andre nordiske gæster – eksempelvis den svenske hertuginde Hedvig Elisabeth Charlotte. My Helsing og Sophie Holm har argumenteret for, at kvinder og andre mindre traditionelle aktører må inkluderes i nordiske undersøgelser af tidligmoderne diplomatihistorie. Ved at flytte fokus til hidtil underbelyste aktører, såsom ambassadørfruer, sekretærer og medlemmer af diplomatens husholdning, argumenterer de for, at den ny diplomatihistorie er inspireret af både den ny kulturhistorie, hofhistorie og kønshistoriske perspektiver, og at disse felter griber ind i hinanden.¹⁸ I sidste del af denne artikel vil jeg inkludere utraditionelle

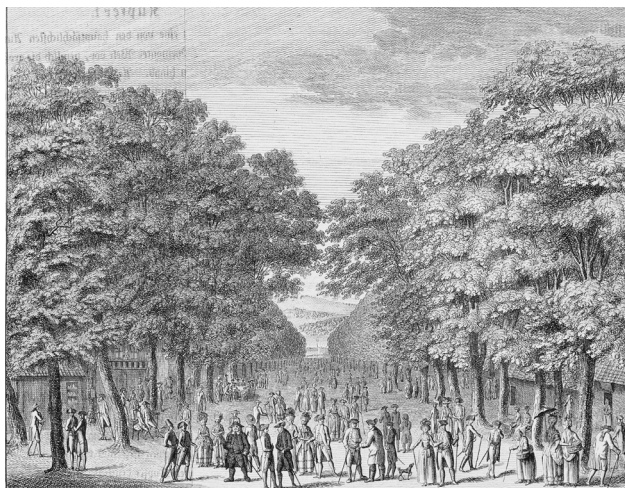
aktører i den politiske historie ved at fokusere på den danske kronprins Frederiks kurophold i Bad Pyrmont i 1792 og Charlotte Schimmelmans handlinger forud for og under kronprinsens besøg, idet hun talte med andre landes ministre og kongelige om deres holdninger til kronprinsen og Danmarks politik.

Artiklen bygger på Charlotte Schimmelmans breve hjem til ægtemanden Ernst Schimmelman (1747–1831), den danske finansminister. Hvor privat korrespondance tidligere var en supplerende kildegruppe i arbejdet med udenrigspolitisk historie, ønsker den ny diplomatihistorie at undersøge andre typer kildemateriale end de officielle rapporter for at afdække, hvordan politisk handling udførtes i praksis, i uformelle situationer og af uformelle aktører.¹⁹ Charlotte Schimmelmans breve fortæller ikke om gift eller anden sygdom, der krævede kurbehandlinger,²⁰ men hendes søster Sybille Reventlows skrivekalendere viser, at hun og Charlotte Schimmelman besøgte Bad Pyrmont mindst seks gange i perioden 1783–1813.²¹ Her skal vi fokusere på Charlotte Schimmelmans kurophold i 1790, 1792 og 1794 og hendes møde med kurstedets andre europæiske gæster, som de er beskrevet i hendes breve hjem til ægtemanden Ernst.

Byen Bad Pyrmont

Kursteder som Bad Pyrmont og Baden-Baden beskrives som en tidlig form for "borgerlig offentlighed", en nyskabende *Salon Europas*, hvor gæsterne mødtes på tværs af stænder og på tværs af køn.²² Bad Pyrmonts arkitektur og særligt byens allé var så berømt, at kursteder i Sverige blev bygget efter dets forbillede. Men selvom byens indretning gav mulighed for at mødes på tværs af standsmæssige forskelle, fandt kurstedets elite måder at markere deres eksklusivitet på – gennem køreture i bjergene, besøg i teatret, ved at indlogere sig på passende gæstgiverier og ved at indtage særlige kure kunne man markere, om man var en almindelig kurgæst eller en del af *le beau monde*, de særligt fornemme gæster, som var førende både i mode og politik.

Dette betød ikke, at man ikke mødtes med andre stænder under opholdet – som Kuhnert har bemærket, stod borgerlige og adelige oplistet mellem hinanden på kurstedets gæstelister, dog med de højstrangerende adelige forrest. Men for Charlotte Schimmelman var det ikke samværet med en kobberstikker fra Hamborg, der læste højt for hende,²³ eller digteren Jens Baggesen, som nød godt af hendes velgørenhed og samtidig rejste til Pyrmont, der fyldte i hendes breve hjem til Ernst.²⁴ Charlotte Schimmelmans bemærkninger om, hvem hun boede på hotel med og kørte i vogn med, viser, at hun var tiltrukket af kurstedets eksklusivitet, af den mulighed, hun her fik for at mødes med den europæiske elite.



Bad Pyrmont var berømt for sin allé af lindetræer, og for butikkerne, som lå i træernes skygge. Planche I fra Heinrich Matthias Marcards *Beschreibung von Pyrmont*, Leipzig 1784. Det Kongelige Bibliotek, København.

Centrum i Bad Pyrmont var alléen, som bestod af fire rækker træer med butikker imellem, ”af alle mulige Galanterivarer”.²⁵ Oven for alléen lå brøndhuset, hvor man kunne indtage en drikkekur ved at drikke vandet fra stedets kilde, og desuden var her et springvand. Der var endnu en allé af lindetræer, hvor man måtte køre, og i bjergene omkring bade stedet var der anlagt promenader, hvoraf den fornemste ledte op til en statue af Frederik den Store af Preussen²⁶. Pyrmontervandet blev solgt på flaske i hele Europa,²⁷ så man behøvede ikke foretage en ”unyttig Pyrmonterrejse” og spendere så mange penge, hvis det blot var det helbredende vand, man søgte, skrev Wedel.²⁸

Det tiltrækkende ved Bad Pyrmont var byens fashionable klientel, Europas politiske og kulturelle elite. Den danske digter Jens Baggesen udgav en rejseroman, *Labyrinten*, hvori han skrev om sin ankomst til Pyrmont i 1789: ”Det var endnu hvad man kalder tomt i Pyrmont, det er at sige, de Adelige, Standspersonerne og de fornemme Gæster vare endnu ikke ankomne”.²⁹ I Charlotte Schimmelmans breve er referencerne til Baggesens tilstedeværelse sparsomme: Digteren nævnes fortrinsvis i Charlotte Schimmelmans breve, efter at han i september 1790 vendte hjem til Danmark.³⁰

Tæt på alléen og brøndhuset lå *badehuset*, som var i tre etager og havde 100 værelser.³¹ Huset blev bygget i 1771 og nævnes i Wedels bog fra 1817. Her kunne man bade i det nederste stokværk, og på de øvrige etager var der logi. Udover badehuset var der omkring 50 huse i byen, som blev lejet ud til kurgæsterne.³² Af Charlotte Schimmelmans breve fremgår det, at

hun og Sybille blev indlogeret i hver sin lejlighed, og at de mindst to gange boede det samme sted, men hvilket gæstgiveri, de havde valgt, fremgår ikke af Charlottes breve. Det var ikke usædvanligt, at folk af flere stænder boede i samme gæstgiveri, for her var det prisen, der afgjorde, hvor man boede – men for Charlotte Schimmelmänn var det ikke ligegyldigt, at der i øverste stokværk af hendes og Sybilles logi boede en østrigsk diplomat, grev Hartig. Greven var ankommet med kone og børn, tjenestefolk og heste, ”for at flygte, om nødvendigt, i al hast”, skrev Charlotte Schimmelmänn, for året var 1794, og revolutionskrigene var brudt ud.³³ Selvom Europa stod i brand, tog Grev Hartig fortsat på kurophold i selskab med kontinentets andre adelige i Pyrmont.³⁴

Brøndkuren og le grand dejeuner

Selve kuren bestod i at drikke kildevandet fra Pyrmonts brønd, gå lange ture og bade i søen. Charlotte Schimmelmänn og hendes søster deltog i drikkeritualet og badene i søen, i den fælles *dejeuner*, frokost, og i aftenernes selskabelighed. Gennem deres deltagelse i kurstedets sociale praksisser mødte de to kvinder kurstedets andre eksklusive gæster og skabte et netværk af bekendtskaber.

”Jeg står sent op, det vil sige klokken halv syv – da er Sybille næsten færdig med at drikke,” skrev Charlotte Schimmelmänn hjem fra ét af opholdene.³⁵ Selvom både adelige og borgerlige i princippet havde adgang til brøndhuset, hvor man indtog brøndens vand, har Burkhard Fuhs i sin analyse af kurbyens arkitektur argumenteret for, at adgangsbilletten til brøndhuset var så dyr, at kun den øverste elite kunne deltage i brøndkuren. Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlows deltagelse i denne praksis var med til at markere deres medlemskab af *le beau monde*, den øverste elite. Efter drikkeritualet om formiddagen gik de tur i alléen eller kørte i bjergene.³⁶ De drak også the i alléen, som Charlotte Schimmelmänn flere gange beskrev som ”brilliant”, givetvis på grund af de mange butikker og de fornemme gæster, der ligesom hun selv promenerede eller slog sig ned for at læse breve.³⁷

Efter drikkekuren og gåturen fulgte *le grand dejeuner*, en tidlig frokost, som foregik omkring kl. 9 om formiddagen. Måltidet kunne indtages både i badehuset og Nöltingsche Haus, de fornemste overnatningssteder i byen, eller under alléens træer. Den fælles *grand dejeuner* er blevet fremhævet som en praksis, der udviskede skellet mellem borgerlige og adelige gæster på kurstedet, idet alle kunne deltage – gæster af lavere stænder sad dog mindst fem stole fra de adelige, bemærker én af de historikere, som har beskæftiget sig med Bad Pyrmont som kursted.³⁸

En nøglefigur i kurstedets selskabelighed var kurstedets berømte læge.

Under ét af aftenselskaberne havde Charlotte Schimmelmänn fået lejlighed til at tale med lægen, Heinrich Matthias Marcard.³⁹ Marcard havde i 1784 forfattet en "Beschreibung von Pymont", hvori han fortalte om kurbehandlingernes virkninger. Bogen indeholdt illustrationer og beskrivelser af byen Pymonts seværdigheder.⁴⁰ Marcard lader ikke til at have behandlet Charlotte Schimmelmänn under de første ophold,⁴¹ men i 1792 – samme år som den danske kronprins besøgte Pymont – skrev Charlotte hjem, at hun havde aftalt en særlig kur med doktor Marcard, "ved siden af Pymonterkuren, han venter sig undere af den og jeg underkaster mig den tillidsfuldt".⁴² Den danske forfatter Wedel kommenterede mere tørt, at folk rejste til Pymont, fordi "Marcard, den stortalende Læge, har sagt os saamange fortræfflige Ting om alle de beunderlige Curer, som Vandet der har udrettet, at naar kun de 5/6 Parter deraf er Sandhed, kan man være vel fornøiet".⁴³

Det er værd at bemærke, at Charlotte Schimmelmänn modtog den særlige kurbehandling samme år, som den danske kronprins besøgte kurstedet. Hvad Marcards ekstra kur – "sneglesuppe" kaldte Charlotte den – skulle virke mod, fremgår ikke. Men "jeg nævnte Kant for ham, han kendte det respekterede navn, men på afstand, vi havde en meget interessant samtale," skrev Charlotte om lægen.⁴⁴ En mand med kendskab til oplysningsfilosoffen, og med et rygte og klientel som Marcards, måtte være en god læge. Marcard havde tidligere været hoflæge for hertugen af Oldenburg, og han blev senere kaldt til Danmark, da kronprinsesse Marie Sofie Frederikke skulle føde.⁴⁵ Nu var hans kurbehandling så berømte, at de bragte kunder som Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlow til Bad Pymont.⁴⁶ Man kunne måske nok købe pymontervand i Danmark, men ved at deltage i kurstedets ritualer og selskabelighed skabte Charlotte Schimmelmänn en plads til sig selv i den del af kurstedets sociale rum, som udgjordes af de særligt eksklusive gæster.

"Dette lille Pym: er frygtelig dyrt"

Udover at tage kuren og drikke kildevandet benyttede Charlotte Schimmelmänn også tiden i Pymont til at købe bøger og andre varer med hjem. Indkøbene kunne man foretage i alléen, som rummede alle slags butikker.⁴⁷ Charlotte Schimmelmänn skrev i 1794, at de handlende huskede hende fra sidste ophold, og også dette år havde hun købt noget: "Jeg må indrømme, at jeg ruinerer dig en smule ved denne rejse, Gud ved hvordan, for jeg repræsenterer ikke her – jeg tager et par jakker, et sæt med knapper, nogle blonder af fint klæde alt sammen for 200 R med hjem til dig, det er ikke verdens undergang – dette lille Pym: er frygtelig dyrt".⁴⁸ At forbrug kunne bruges til at skabe status er en velkendt tese i forskningen i 1700-tallets

europæiske adel, ligesom udvekslingen af gaver og fremvisning af pomp og pragt var en del af samtidens diplomatiske spil. Nordiske historikere har vist, at diplomater og dannelsesrejsende bragte forbrugsvarer og politiske idéer med hjem til Skandinavien fra deres rejser i Europa. Det bemærkelsesværdige ved Charlotte Schimmelmans indkøb i Bad Pyrmonts allé er imidlertid, at hun kædede sine indkøb sammen med de andre adeliges anerkendelse af den danske politik.

Modemagasinet *Journal des Luxus und der Moden* fortalte hver måned sine læsere i hele Europa om moden i Frankrig, England og "Aus Teutschland", de tyske områder. Fra sommeren 1791 inkluderede bladet en reportage fra Pyrmont.⁴⁹ Gæsterne på kurstedet kunne tage den nyeste mode med hjem – og Charlotte Schimmelmans benyttede sig af mulighederne.

Det var ikke kun jakker og blonder, Charlotte Schimmelmans havde købt i sommeren 1794. Hun havde allerede investeret i noget større: "En forretnings-sag: Jeg har taget, men nu må du ikke hidse dig op, et aktiv i en grund i Amerika". Det drejede sig om jord i Kentucky, og Charlotte forsikrede, at foretagendet var i sikre hænder. "Apresent pardonne moi", undskyldte hun, det havde kostet 800 rigsdaler.⁵⁰ Selve opholdet på kurstedet stod i mindst 5–700 rigsdaler.⁵¹ I de følgende breve sendte hun bilag om købet til sin mand og forsikrede ham om, at investeringen ville give afkast.

Indkøbene var en investering i mere en én forstand. Først og fremmest fordi den amerikanske jord, Charlotte Schimmelmans havde købt, blev forvaltet af en mand fra Hamborg, som hun havde stor tiltro til, og aktierne var meget efterspurgt – om fem år ville hendes køb have tjent sig ind, mente hun.⁵² Dertil kom, at de igangværende revolutionskrige mellem Frankrig og en række europæiske kongemagter havde skabt en økonomisk krise i flere europæiske lande. Danmark-Norge, med Charlotte Schimmelmans mand som finansminister, havde som neutral magt i krigene indtil videre tjent godt på at handle med de krigsførende magter. Charlotte Schimmelmans understregede, at handlen var gjort i "mit eget navn", det var hendes investering.⁵³

Under alle omstændigheder mente Charlotte Schimmelmans, at hun repræsenterede den danske politik fra den bedste side: "Jeg er *chevalier d'oeconomie* henede" [oversat: "økonomisk ridder"].⁵⁴ Banken i Amsterdam var stoppet med at udbetale penge på grund af revolutionskrigene, som rasede på kontinentet og gjorde økonomien usikker i flere lande. De andre adelige bemærkede, at den danske ministerfrue havde råd til at forbruge, og som finansministerens hustru fortalte Charlotte Schimmelmans om den danske finanspolitik til diplomaterne. Det var ingen selvfølge, at man kunne handle, og Charlotte Schimmelmans demonstrerede den danske økonomis styrke med sine indkøb.⁵⁵ Den østrigske grev Hartig roste den danske

politik, forsikrede hun.⁵⁶ Hendes investering gav altså allerede afkast: ”*Vive la politique danoise!*”, ”Leve den danske politik!” sagde man ifølge Charlotte Schimmelmans i Pymont.⁵⁷

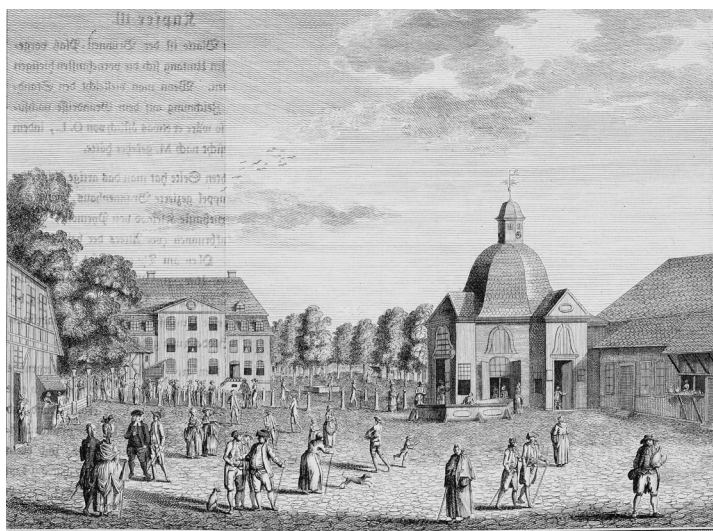
Charlotte Schimmelmans kommentar om at være ”økonomisk ridder” og om den danske finanspolitik, som roses af de tilstedeværende diplomater, viser, at hendes indkøb og investeringer tiltrak opmærksomhed. I sine breve hjem til sin ægtemand, finansministeren, lagde Charlotte Schimmelmans vægt på, at andre landes diplomater bemærkede hendes tilstedeværelse – og at de bemærkede, at hun havde økonomi til at købe ind.

Denne artikel bygger på Charlotte Schimmelmans breve hjem til ægtemanden, finansministeren, og vi kan ikke ud fra dette materiale fastslå, om hele Pymont virkelig priste den danske politik, men hendes kommentarer indikerer, at hun så sin investering i amerikansk jord som en investering i den danske stats omdømme – en investering, som blev anerkendt af kurstedets andre gæster som diplomatisk imagepleje, en uformel repræsentation af den danske finanspolitik. Som ministerfrue kunne Charlotte Schimmelmans ikke formelt set optræde som diplomat, men hun kunne deltage i elitens statusskabende forbrug og herigennem opnå uformel diplomatisk anerkendelse af sit land.

Spørgsmålet er, hvad kvindelige kurgæster af Charlotte Schimmelmans stand og position kunne bruge deltagelsen i det eksklusive selskab til? For at besvare dette spørgsmål, skal vi se nærmere på, hvem Charlotte Schimmelmans lagde vægt på at fortælle, at hun mødte under opholdene i Bad Pymont. Herefter skal vi forfølge et eksempel på, hvad Charlotte Schimmelmans kunne bruge sit netværk til – inden vi afslutningsvis skal se nærmere på Charlotte Schimmelmans ageren i den særlige situation, da Danmark-Norges de facto monark, kronprins Frederik (6.), besøgte kurstedet i sommeren 1792.

Kurstedets klientel

Midt i Bad Pymonts allé lå et teater, og her mødtes badebyens fine gæster. ”Hertuginde af Braunschweig ankom i går,” skrev Charlotte Schimmelmans hjem i begyndelsen af juli måned 1790, ”hele *le beau monde* er i teatret.”⁵⁸ Hertuginde af Braunschweig, eller ”*la duchesse B.*”, som Charlotte ofte forkortede hendes navn, var den engelske konges søster, og hun var så fornem, at Charlotte Schimmelmans ikke turde tale til hende, da hun mødte hertuginde i alléen næste dag under en promenade.⁵⁹ Selvom man var på kurophold var omgangsformerne ikke så frie, at Charlotte uopfordret kunne tale til hertuginde af Braunschweig, Hertuginde af Mecklenburg-Schwerin ankom kort efter til Pymont, og Charlotte Schimmelmans skrev, at ”alléen



Brønndhuset, hvor man tog drikkekuren. Pyrmontervandet blev eksporteret til hele Europa. Planche III fra Heinrich Matthias Marcards *Beschreibung von Pyrmont*, Leipzig 1784. Det Kongelige Bibliotek, København.

skinner med en *brillant [sic]*!⁶⁰ De to hertuginde navne stod nævnt øverst på "kurlisterne" over ankomne gæster, for tilsammen udgjorde hertuginde og hertugen af Mecklenburg kurstedets absolutte top.⁶¹ Eftersom Charlotte Schimmelmänn ikke havde nået at være i teatret, da hertuginde af Braunschweig ankom, planlagde hun at møde op til audiens næste dag.⁶²

Det bemærkelsesværdige ved Charlotte Schimmelmänn mange omtaler af de andre gæster, hun omgikkes, er mængden af adelige, og at flere bliver omtalt som "ministre", dvs. diplomater, selvom der ligesom i de samtidige forlystelseshaver Vauxhall og Ranelagh i England var et overtal af gæster uden adelige titler på Bad Pyrmonts gæstelister. "Ministerkaravanen", som Charlotte kaldte dem, indtog som regel Pyrmont i begyndelsen af juli.⁶³ I sommeren 1794, da flere diplomater ankom senere til Pyrmont end sædvanligt, skrev Charlotte Schimmelmänn til sin mand, at Pyrmonts allé var "fuldkommen tom, selvom man dér finder alt for mange mennesker til at være tilpas". Som medlem af Bad Pyrmonts *beau monde* kendte hun også til oplevelsen af at være "all together but all distinct".

De udenlandske diplomater ankom ofte, ligesom grev Hartig, med hustruer og børn, og her var også kvindelige kurgæster uden mandlige ledsagere. Nogle historikere har argumenteret for, at kuropholdenes selskabelighed var en særligt kvindelig arena, at rejseformen var med til at frigøre kvinder som Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlow, der på kurstedet fik mulighed for at agere selvstændigt.⁶⁴ Sybille Reventlows svigerinde, Louise

Stolberg, skrev i et brev til Pymont, at hun mente, Charlotte og Sybille skulle forsøge at knytte kontakt til to ældre grevinder, hvoraf den ene muligvis var i familie med den preussiske krigsminister.⁶⁵ Charlotte Schimmelmans breve fortæller ikke, om det lykkedes at få de to grevinder i tale under opholdet i 1790, men Louise Stolbergs anbefalinger viser, at Bad Pymonts betydning som mødested for diplomater, ministre og ministerfruer som Charlotte Schimmelman var velkendt.

I denne arena havde kvinder som Charlotte Schimmelman ikke bare mulighed for at agere selvstændigt som rejsende, de kunne endog mødes med politikere og repræsentanter fra andre lande. Som Nadine Akkerman har argumenteret for, er kvindelige aktører i diplomatihistorien ofte ”invisible agents” – de er svære at finde frem til, netop fordi deres køn var et oplagt dække for at søge information og skabe netværk, to klassiske diplomatiske opgaver, som, når de blev udført af en kvinde, kunne udføres mere diskret og uformelt. To danske adelskvinder på kurophold var derfor i stand til at skabe et internationalt netværk.⁶⁶

Hvilke adelige og diplomater, der gæstede Pymont et givent år, afhang naturligvis af ydre omstændigheder, og i begyndelsen af sommeren 1794 mente Charlotte Schimmelman, at Bad Pymonts allé var tom, da de adelige gæster ikke var så talrige, som de plejede at være. Dette skyldtes dels krigen, dels var den habsburgske udenrigsminister Kaunitz netop død i Wien, og mange ”fornemme” deltog i hans begravelse. Charlotte skrev til Ernst, at hun gerne ville vide, hvad han og den danske udenrigsminister Bernstorff mente om Kaunitz’ *remplacement* [erstatning]:⁶⁷ Hun kunne i øvrigt informere om, at Kaunitz’ efterfølger tidligere havde gjort kur til en dansk-holstensk adelsdame, fru Schlanbusch, som hun havde mødt undervejs på en tidligere rejse til Pymont.⁶⁸

Hr. og fru Schlanbusch

Fru Schlanbuschs mand havde dengang fået et embede som amtmand med Charlotte Schimmelmans hjælp – én af kvalifikationerne havde ifølge Charlotte været, at parret havde set Italien, og fru Schlanbuschs evne til at være behagelig og social:

Det er hende som vil behage, hun er meget elskelig, og smukkere end nogensinde – hun har meget mere personlighed end han, og får alt til at ske – de har set Italien [...] i sandhed, hun ville være elsket overalt – forestil dig, hvilken effekt hun ville have i Købh: Han gør ingenting.

Charlotte Schimmelmans havde mødt hr. og fru Schlanbusch under et besøg på Brahetrolleborg i 1789. Sybille Reventlow havde introduceret Charlotte for nogle gæster, som var på besøg, et diplomatpar, som netop var hjemvendt fra Italien; hr. og fru Schlanbusch.⁶⁹

Fru Schlanbusch havde kunnet fortælle om Napoli og Rom, hvad der var en stor kvalitet i Charlotte Schimmelmanss øjne. Parret havde besøgt Ernst Schimmelmanss søster på deres vej fra Napoli til København, og søsteren havde skrevet til sin svigerinde Charlotte. Charlotte Schimmelmans var derfor orienteret om fru Schlanbusch forud for mødet på Brahetrolleborg. Hun sendte et par linjer om parret videre til Ernst, allerede inden hun havde mødt dem.⁷⁰ Så var han forberedt. Samme aften, som Charlotte Schimmelmans var blevet introduceret for fru Schlanbusch, talte de to kvinder nærmere sammen om parrets ønsker, og Charlotte skrev med det samme til Ernst:

Jeg har i dette øjeblik haft en samtale med fru Schlanb: om deres planer – her er, hvad de ønsker – amtmændsposten i Neumünster, med bopæl i Kiel 4 mil derfra, Schlanbusch ønsker enten denne stilling eller dén som overhoved [*sic*, rektor] for Akademiet i Kiel, dén som Cramer fik i sidste øjeblik – på betingelse af, at intet gøres uden Bernst: [Bernstorff, *sic*] Jeg finder dette ønske meget fornuftigt.⁷¹

Charlotte supplerede sin vurdering med oplysninger fra hr. Schlanbusch om storhertugen af Toscana og om, at parret havde en række interessante bekendtskaber. Til slut nævnte hun igen, at "Hun er blevet meget interessant – hun regner med dig, min ven, til at forberede Bernst: [Bernstorff, *sic*] på Schl: [Schlanbusch's, *sic*] plan".⁷² Hr. Schlanbusch, derimod, var melankolsk anlagt, skrev Charlotte, men så meget desto mere havde han behov for en stilling til at holde sig beskæftiget.⁷³ Parret havde altså gode forbindelser, og selvom hr. Schlanbusch måske ikke var et stort aktiv, gjorde han ingen fortræd. Fru Schlanbusch, derimod, var ifølge Charlotte grunden til, at parret skulle have deres ønske opfyldt – hun var berejst, smuk, behagelig og i stand til at sætte skub i tingene.

Både hr. og fru Schlanbusch var født i Norge – og Theodor Georg Schlanbuschs kone var ligesom Charlotte af den norske slægt Løvenskiold – men alligevel ønskede parret altså ikke at blive sendt nordpå. Hr. Schlanbusch var uddannet jurist, så han var kvalificeret til posten som amtmand. Han havde støttet kronprins Frederik i statskuppet i 1784, hvorefter han i fire år havde været udsendt til Sicilien som gesandt. Nu var parret rejst hjem, men hjemrejsen var sket uopfordret. Først en måned efter Charlottes møde med diplomatparret på Brahetrolleborg, blev hr. Schlanbusch officielt tilbage-

kaldt fra sin stilling. Begrundelsen var økonomiske vanskeligheder.⁷⁴ Som amtmænd ville hr. Schlanbusch ikke få en høj gage, men med stillingen fulgte muligheden for indtægter fra retssager i amtet.⁷⁵

Charlotte Schimmelmans forespørgsel til Ernst Schimmelmann fortsætter: ”derforuden beder de dig om ikke at tale om det, for de frygter *the back stairs influence* – jeg har ikke sagt noget om dit brev.” Charlotte Schimmelmans henvisning til ”bagtrappen”, til det problematiske i at lave en underhåndsaftale – skrevet på engelsk i et brev, som ellers er på fransk – antyder, at hun var bevidst om sin rolle som politisk *partner*, der i selvsamme brev var i færd med at indgå en sådan aftale. En politisk hustru risikerede at blive offer for hån og latterliggørelse, hvis hun agerede alt for åbenlyst. Derved, påpeger Elaine Chalus i sit studie af britiske elitekvinders politiske handlerum, overskred den politiske hustru samfundsnormen; at manden var den politiske aktør, mens kvinden var hans støtte. En god, kvindelig politisk *partner* var derfor en diskret forhandler og diplomat.⁷⁶

Schlanbuschs plan om en udnævnelse til amtmænd skulle gå gennem Bernstorff, regeringens udenrigsminister og leder af Tyske Kancelli. Officielt var udnævnelsen af amtmænd en kongelig beslutning, hvortil Rentekammeret indstillede kandidater,⁷⁷ men nu havde hr. Schlanbusch fået Charlotte Schimmelmans anbefaling. Udenrigsministeren var den ledende figur blandt kronprinsens rådgivere, og han kunne påvirke, hvilken udnævnelse kongen satte sin underskrift på.

Anbefalingen af hr. og fru Schlanbusch virkede: 1. juni 1789, halvanden måned efter Charlottes brev, og kun godt to uger efter den officielle hjemkaldelse fra Sicilien, blev Theodor Georg Schlanbusch udnævnt til amtmænd i Rendsborg. I margenen til ét af sine breve fra det følgende års rejse mod Bad Pyrmont i sommeren 1790, skrev Charlotte Schimmelmann til sin mand, at ”Schlanbusch siger dig tusind tak for udnævnelsen”.⁷⁸ Hun overnattede hos hr. og fru Schlanbusch under dette års Pyrmonterrejse, og parret var fulde af taknemmelighed: ”De gode Schlan: modtog os i deres charmerende hjem med en godhed som rører mig – hun beder dig tillade hendes bror at komme til Holsten på besøg hos hende denne sommer, hun beder dig – de lader til at være så tilfredse, som man nu kan være i Rendsb:” Hr. Schlanbusch havde ikke fået den post med bopæl i Kiel, hans kone havde ønsket året før, men ”De er vellidte dér og Schlan: hengiver sig til arbejdet som amtmænd”.⁷⁹ At fru Schlanbusch endnu en gang bad om Ernst Schimmelmans hjælp gennem Charlotte Schimmelmann tyder på, at hun var tilfreds med resultatet af sidste års henstilling.

Fru Schlanbusch var ikke den eneste, der kom med supplikker til Ernst gennem Charlotte. Senere på dette års rejse talte Charlotte Schimmelmann med en læge fra hospitalet i Kiel, som hun mødte i Wandsbeck, hvor

Schimmelmänn-familiens residens Ahrensburg lå. Lægen var kommet med en bøn til Charlotte om midler til hospitalet i Kiel, og hun sendte forespørgslen videre til Ernst Schimmelmänn. Om lægen fik den ønskede pose penge, ved vi ikke. Men brevet viser, at Charlotte Schimmelmänn var sig sin indflydelse bevidst, for hun sluttede af med endnu en bemærkning om hr. og fru Schlanbusch: "Schlanbuschs glædede sig over at have os boende en nat i Rendsb: [Rendsborg, *sic*], jeg skammer mig over at blive så godt modtaget over alt."⁸⁰

Tidligere studier har vist, at karriehjælp, som dén, Charlotte Schimmelmänn udførte ved at anbefale hr. og fru Schlanbusch, var udbredt i det tidlige 1700-tals Sverige; Svante Norrhems studie af supplikker til rigsrådshustruer i stormaktstidens Sverige indikerer, at de fleste forespørgsler fra folk af samme rang eller endda familie til et rigsrådsmedlems hustru, mor eller svigermor, handlede om karrierefremme. Norrhem antyder, at det sene 1700-tals nye adel havde dårligere muligheder for at udøve denne form for hjælp, idet en kvinde af nyadelig familie ikke havde så gode familieforbindelser, som en kvinde fra en gammel adelsslægt.⁸¹ Ser vi mod England, har Elaine Chalus derimod vist, at antallet af henvendelser til parlamentsmedlemmers hustruer steg i 1700-tallets sidste årtier, idet embedsværket blev udbygget, og efterspørgslen efter kvalificerede folk til at udfylde embederne derfor steg.⁸²

Charlotte Schimmelmänn var af en nyere adelsslægt – hendes far var en tysk officer, mens hendes mor stammede fra den norske slægt Løvenskiold. Hun var gift med Ernst Schimmelmänn, hvis tyske far var indvandret til København i 1760'erne og havde modtaget en adelsstitel for sit arbejde som skatmester.⁸³ I dansk sammenhæng er der endnu ikke lavet studier af denne type, og vi kan derfor ikke vurdere, om Charlotte Schimmelmännns handlerum var større eller mindre end andre danske politikerhustruers, men i stedet kan vi konstatere, at supplikkerne og formidlingen af stillinger fandtes, også i Danmark. Charlotte Schimmelmännns lange, direkte brev om Schlanbusch-parrets planer, hendes vurdering af, at deres ønske er fornuftigt, og hendes forsigtighed med at være alt for åbenlys, indikerer at hun regnede med, at hendes mening talte i Ernsts beslutning om at gå videre med sagen. Fru Schlanbusch forespørgsel om tilladelse til at modtage besøg fra sin bror viser endvidere, at hun som modtager af Charlottes hjælp også var klar over, hvem hun havde at takke for stillingen.

Forbindelsen gik begge veje; efter Ernst og Charlottes hjælp til hr. og fru Schlanbusch, kunne de forvente, at parret skyldte dem en tjeneste. Fem år efter mødet med fru Schlanbusch kunne Charlotte Schimmelmänn i 1794 orientere sin ægtemand Ernst om, at fru Schlanbusch muligvis stod på god fod med den nye udenrigsminister i Wien, Kaunitz' efterfølger. Charlotte Schimmelmännns støtte til den smukke, berejste diplomatfrue havde ikke

været forgæves. Nu havde hun og Ernst, som Schlanbusch-parrets velgørere, en forbindelse til det habsburgske hof.

I årene 1789–1794, hvorfra Charlotte Schimmelmänn har efterladt sig breve fra Bad Pyrmont, var forbindelser til Europas andre hoffere ikke uvæsentlige. Europa var i krig, og viden om de europæiske magters ageren og deres syn på det danske styres politik var af højeste vigtighed. Dette gjaldt ikke mindst i sommeren 1792, hvor franske tropper var på fremmarch, samtidig med at Østrig og Preussen trak op til at dele Polen mellem sig.⁸⁴ Med disse udenrigspolitiske spændinger som bagtæppe valgte den danske kronprins Frederik at besøge Bad Pyrmont.

Kronprins Frederiks besøg i Pyrmont

Danmark-Norges 24-årige kronprins Frederik var landets reelle regent. Han ville med sin ankomst og ageren i Pyrmont personificere den danske stat i mødet med kurstedets diplomater og regeringsledere. Charlotte Schimmelmänn ønskede derfor, forud for kronprinsens ankomst, at vide, hvad andre europæiske magter mente om kronprinsen og dennes danske regering.⁸⁵

Forud for kronprinsens ankomst modtog Charlotte Schimmelmänn breve fra hertugen af Augustenborg, Hertugen var en vigtig aktør ved det danske hof, og han havde flere gange samarbejdet med den kreds af rådgivere for kronprinsen, som Charlottes mand Ernst Schimmelmänn var en del af. ”Le prince d’Aug:” holdt Charlotte orienteret om, hvor kronprinsen befandt sig på sin vej mod Bad Pyrmont, og Charlotte sendte denne viden videre til sin mand Ernst, finansministeren, sammen med informationer om, hvad der foregik på kurstedet.⁸⁶ Charlotte Schimmelmänn fungerede med andre ord som både et mellemlid mellem de to medlemmer af regeringen og som deres udsending, idet hun holdt hertugen og finansministeren orienteret om, hvilke personer og holdninger kronprinsen kunne se frem til at møde i Pyrmont.

Under kongelige besøg i Pyrmont op gennem 1700-tallet, blandt andet Frederik den Stores ophold i 1746 og Frederik Wilhelm 2.s ophold i 1797, havde repræsentanter og særlige udsendinge fra hele Europa været til stede. I historieskrivningen om kurstedet er disse besøg af Europas vigtigste stats- overhoveder beskrevet som en krystallisering af diplomaternes virksomhed på kurstedet: Reinhold Kuhnert, som har undersøgt Bad Pyrmonts urbanitet og samværet mellem gæster af forskellige stænder på kurstedet, pointerer, at diplomaternes rapporter fra Bad Pyrmont viser, at de var optaget af at repræsentere deres eget lands statsoverhoved gennem afholdelse af pragtfulde fester, og deres mission bestod i at samle informationer om den preussiske monarks bevægelser, om andre repræsentanters gøren og laden, og af at

referere, hvem de selv havde talt med, og hvordan de var blevet modtaget.⁸⁷ Frederik Wilhelm 2.s position som leder af en stormagt giver således mulighed for at se det samtidige europæiske diplomati i udfoldelse, i gang med, hvad der er blevet kaldt det moderne diplomatis grundopgaver: repræsentation, informationsindsamling og anerkendelse af deres egen stats suverænitet.⁸⁸

En dansk kronprins' baderejse var ikke en begivenhed af europæisk, storpolitisk betydning på højde med den preussiske monarks besøg, men Bad Pyrmonts *beau monde* lader alligevel til at have været vidende om den forestående begivenhed. Charlotte Schimmelmänn bemærkede allerede ved sin ankomst til Pyrmont i midten af juli, hvordan stedets andre adelige viste hende opmærksomhed.⁸⁹ En uges tid før kronprinsens besøg skrev Charlotte Schimmelmänn til Ernst Schimmelmänn, hvad den hanoveranske krigs- og videnskabsminister mente om kronprinsen: "Han er for resten opdateret om, hvad der sker hos os – man vil gerne agte os, men når man nævner vores Militære Mani, vores hær, som er ude af proportioner, så gør man en medlidende grimasse."⁹⁰ Kronprinsen var glad for at inspicere militæret hjemme i København, og det var rygtedes i udlandet.

Charlotte fortalte Ernst, at hun prøvede at omtale prinsen positivt over for de andre landes adelige. I en samtale med to mecklenburgske fyrster, som var brødre til den engelske dronning, havde hun omtalt kronprinsen, "jeg udbreder hans gode rygte", hun havde rost prinsens karakter.⁹¹ For Charlotte Schimmelmänn, finansminister Schimmelmännns hustru, var kronprinsens besøg af stor betydning. Hvor det europæiske diplomati under Frederik den Stores besøg i Pyrmont søgte informationer fra andre landes udsendinge og anerkendelse af deres respektive staters suverænitet, søgte Charlotte Schimmelmänn viden om den hanoveranske krigsministers holdning til den dansk-norske kronprins, og gennem udbredelsen af kronprinsens gode rygte over for de to mecklenburgske fyrster søgte hun anerkendelse af sin egen monark.

Omtalen af kronprins Frederik og samtalerne med diplomater og ministre lader til at have haft en virkning. Da kronprinsen en uges tid senere ankom til Pyrmont, blev Charlotte Schimmelmänn inviteret til at spise med hertuginde af Mecklenburg-Schwerin, der var placeret i toppen af Pyrmonts gæstelister.⁹² Charlotte Schimmelmänn blev placeret ved siden af hertuginde under frokosten med en general fra det hanoveranske militær som bordherre.⁹³ Kronprinsens "Militære Mani" var velkendt blandt de europæiske adelige. Samtidig var de fleste europæiske stater engageret i krigshandlerne mod de franske revolutionshære, mens Danmark-Norge var neutral. Det ville være nærliggende at tænke, at selskabets deltagere diskuterede krigen og det danske militærs stilling, men Charlottes breve hjem røber intet om, hvad der blev talt om under middagen. Den danske

kronprins blev kun kort i Pymont.⁹⁴ Selvom Charlotte Schimmelmänn tidligere havde skrevet, at hun ikke repræsenterede i Pymont, idet hun ikke selv indbød til selskab, blev hun indbudt til frokost, når den danske kronprins besøgte kurstedet.

Efter kronprinsens afrejse blev Charlotte Schimmelmänn igen inviteret til at spise frokost med hertuginde af Mecklenburg-Schwerin, inden hertuginde rejste fra kurstedet den 1. august. Charlotte refererede ikke i sine breve til Ernst, hvad de havde talt om, det vigtigste var, at hertuginde havde inviteret hende.⁹⁵ ”*Dieu merci!*” skrev Charlotte Schimmelmänn, da hertuginde forlod Bad Pymont. Invitationen antyder sammen med Charlottes placering til højborgs, at hertuginde af Mecklenburg anerkendte Charlotte som en del af den danske kronprins’ kreds. At Charlotte Schimmelmänn optrådte som en selvstændig aktør, en repræsentant for det danske styre, bliver tydeligt med invitationen til at spise frokost med hertuginde efter kronprinsens afrejse.

Charlotte Schimmelmänn glædede sig over hertuginde farvel, men til gengæld skrev hun, at hun savnede den hanoveranske krigs- og videnskabsminister Ahrnswalt, som også havde forladt Pymont i begyndelsen af august.⁹⁶ Ahrnswalt havde oprettet over 1500 skoler og et institut i Hannover. Ministeren havde lovet at vise hende rundt på én af skolerne, og Charlotte Schimmelmänn havde bemærket over for sin mand, finansministeren, at oprettelsen af de mange skoler sagtens kunne gennemføres på økonomisk ansvarlig vis: ”Da han [Ahrnswalt] sagde mig, hvor lidt det havde kostet Hans Britiske Maj: [majestæt, *sic*], faldt jeg ned fra min højde [overlegenhed, høje hest, *sic*]”. Charlotte og Ernst Schimmelmänn kreds var i færd med at opbygge et nyt skolevæsen i Danmark, hvor Charlotte Schimmelmänn svoger, Ludvig Reventlow, førte an i skolereformerne på sit gods Brahetrolleborg. De brahetrolleborgske skoler var inspirerede af en tysk pædagog, Rockow, hvis institut lå lidt udenfor Hannover⁹⁷ – og nu havde Charlotte Schimmelmänn mødt den hanoveranske videnskabsminister i Pymont.

Videnskabsministeren Ahrnswalt havde sagt, at han ville give hende en læsebog med hjem, og Charlotte Schimmelmänn havde skrevet til Ernst, at hun ville tage forbi Ahrnswalts ”berømte institut i Hannover” på vej hjem fra Pymont. Videnskabsministeren nåede imidlertid at forlade kurstedet, inden kronprins Frederik tog afsted. Charlotte skrev med slet skjult skuffelse, at Ahrnswalt havde uddelegeret opgaven med at fortælle hende om skolerne til en skoleleder, som hun også fandt interessant – men han var ikke ministeren.⁹⁸ Brevvekslingen mellem Charlotte og Ernst Schimmelmänn fortæller ikke noget om, om hun fik et eksemplar af skolebogen med hjem, men en udateret billet antyder, at hun besøgte instituttet i Hannover. Under alle omstændigheder mente Charlotte Schimmelmänn, at Ernst måtte få

svogeren Ludvig Reventlow til at tage til Hannover for at se skolerne, eller han måtte sende nogen derned for at lære af hanoveranerne.⁹⁹

Forud for kronprins Frederiks besøg i Pyrmont havde Charlotte Schimmelmänn forhørt sig om, hvad kurstedets andre diplomatiske repræsentanter mente om den danske regering og dens leder, kronprins Frederik. Efter kronprinsens ankomst til Pyrmont blev Charlotte Schimmelmänn inviteret med, da hans kongelige højhed spiste middag med den engelske konges svigermoder, hertuginde af Mecklenburg-Schwerin, og en hannoveransk militærgeneral. Da kronprinsen havde forladt Pyrmont, blev Charlotte Schimmelmänn inviteret til frokost hos hertuginde. Disse begivenheder antyder, at Charlottes omgangskreds i Pyrmont, inklusive hertuginde, så hende som en repræsentant for den danske regering. Både i forbindelse med kronprinsens besøg og forsøget på at knytte forbindelse til Ahrnswalt og dennes hannoveranske skoler, peger Charlotte Schimmelmänn selvfølghed i anvisningerne om, hvad Ernst og Ludvig måtte gøre med skolevæsenet og hendes aftaler om besøg på instituttet i Hannover, i retning af, at hun selv mente sig i stand til at agere på vegne af det danske styre i mødet med den europæiske elite.

Kurstedets uformelle diplomati

Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlows femte ophold i Bad Pyrmont i 1794 var anderledes end de foregående. Efter den franske revolution i 1789 var Preussen og Østrig i 1792 gået i krig mod Frankrig. Charlotte Schimmelmänn havde i 1792 skrevet begejstret til Ernst Schimmelmänn om franskmændenes hærfører, La Fayette, men efter franskmændenes henrettelse af kong Ludvig 16. i 1793 ændrede hun holdning til revolutionen.¹⁰⁰ I 1794 gik hertugdømmet Hannover og kongen af England også ind i krigen mod Frankrig. Robespierres terror nåede sit højeste samme sommer, da guillotinen henrettede hobevis af mennesker i Paris. Samtidig var den franske revolutionshær på fremmarch mod øst.¹⁰¹ Mens Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlow var i Pyrmont, blev byen Mainz i det vestlige Tyskland indtaget af revolutionstroppe.¹⁰² I kurbadene fik Charlotte Schimmelmänn lejlighed til at tale med to ministre fra henholdsvis Preussen og Østrig. Under de igangværende krige var de to stater kommet i konflikt, da de begge så en mulighed for at udvide deres territorier i Polen, og Polen var i januar 1793 blevet delt for anden gang.¹⁰³ "Jeg nævner ikke Polen, for man må bevare roen ved kilderne", skrev Charlotte Schimmelmänn hjem til Ernst Schimmelmänn i sommeren 1794 – hun var bevidst om, hvad man kunne tale om.¹⁰⁴

Der var færre gæster end normalt i Pyrmont, og når der kom nyt fra

fronten, samledes folk i alléen – ”det er en dyster galla,” skrev Charlotte til Ernst. Der gik rygter om, at folk var ved at pakke og gøre klar til at flygte fra Kassel, ikke så langt fra Hannover – fronten var rykket tættere på Pymont. I alléen havde Charlotte Schimmelmänn hørt snak om franske krigsfanger fra fronten, som var taget til fange af de allieredes hære og nu blev vist frem. Charlotte var fristet til at tage ud for at se de berygtede sansculotter.¹⁰⁵

Der var også officerer blandt fangerne: ”En dame fra Meckl: [Mecklenburg, *sic*]... med mere *Esprit* end jeg, hun har været ude og se de franske fanger”, fortalte Charlotte Schimmelmänn – damen fra Mecklenburg havde både spist og danset med de franske officerer, som var meget høflige og afslappede. I det hele taget sagde man, at sansculotterne opførte sig pænt, men alligevel tog Charlotte ikke ud for at se dem. ”Man har lovet mig en officiel militærrapport, skrevet til den regerende hertug af Meckl: [Mecklenburg, *sic*], den får du næst: gang”, sluttede hun i stedet sin egen rapport til Ernst Schimmelmänn.¹⁰⁶

* * *

Jeg har i min skildring af Charlotte Schimmelmännns kurophold skelnet mellem selve kuren, Charlottes forbrug, og hendes samvær med den internationale adel, men for Charlotte Schimmelmänn var der ikke behov for at skelne mellem disse tre elementer. Hvor tidligere studier har lagt vægt på Bad Pymont som et byrum, hvor medlemmer af alle stænder kunne bevæge sig, har jeg, inspireret af engelsk forskning i forlystelseshaver og social distinktion, lagt vægt på kurstedets eksklusivitet. Indlogeringen på et standsmæssigt overnatningssted, deltagelsen i kurens drikkeritual, *dejeuner*, promenader og køreture til monumentet på Königsberg, var sammen med Charlotte Schimmelmännns indkøb af blonder, jakker og et amerikansk stykke jord, en del af at etablere en plads som medlem af Bad Pymonts fornemme europæiske klientel, som både var førende i forbrug og politisk ledelse.

Denne deltagelse i Bad Pymonts eksklusive ”Fornemme Selskab”, som den danske forfatter Knigge kaldte det, var en forudsætning for at få kurstedets allerøverste elite i tale: Hertuginde af Braunschweig, den engelske konges søster, som Charlotte Schimmelmänn ikke selv turde tale til, da de mødtes i kurstedets allé, ministre og diplomater fra Rusland, Østrig, Preussen og Hannover, og hertuginde af Mecklenburg-Schwerin, som Charlotte Schimmelmänn spiste frokost med flere gange i forbindelse med den danske kronprins Frederiks besøg i Pymont i 1792.

Charlotte Schimmelmänn skabte og vedligeholdt gennem møderne et netværk af forbindelser til de europæiske hoffer, som kunne aktiveres, om nødvendigt. Et eksempel på dette er diplomatparret Schlanbusch, som efter

flere år i Italien vendte hjem til Danmark-Norge i 1789. Med Charlottes anbefaling opnåede hr. Schlanbusch en post som amtmand med bopæl i Rendsborg. Et år senere overnattede Charlotte hos parret undervejs til Pyrmont for at tage på kurophold, og i 1794, da den habsburgske udenrigsminister Kaunitz var død, kom denne karrierehjælp til sin ret, da Charlotte kunne informere sin mand om, at den selskabelige fru Schlanbusch var bekendt med Kaunitz' efterfølger, den nye udenrigsminister i Wien.

Hvis vi ønsker at forstå, hvordan særligt den tidlig-moderne tids hofpolitik fungerede, argumenterer tilhængere af den ny diplomatiske kulturhistorie for, at vi må inddrage andre aktører end den klassiske diplomat, og vi må tage højde for aktørernes forbrug, netværk og sociale praksis. Det er denne artikels argument, at hertil kan tilføjes, at vi også må undersøge andre sociale rum end hoffet, ambassaden og de officielle fredskonferencer som arenaer for diplomatisk handling. På kurstedet mødtes både formelle og uformelle diplomatiske repræsentanter for de europæiske stater. Forbindelser blev skabt og information blev udvekslet, mens man gik tur i kurbyens allé eller badede i søen. Shopping, deltagelse i *dejeuners* og kurritualer blev af kurstedets gæster opfattet som handlinger med politiske undertoner. Denne artikel har argumenteret for, at vi, ved at se "kvindelige arenaer" som kurstedet som politiske rum – ligesom de mandlige diplomaters besøg på kurstedet allerede er beskrevet som sådan – får mulighed for at opdage de kvindelige aktører, som på kurstedet *også* havde adgang til at udføre den klassiske diplomats opgaver, omend i uformel form. Charlotte Schimmelmans indsamling af information om alt fra Hannovers skolepolitik til franske krigsfanger, og hendes samtale med den hanoveranske krigs- og videnskabsminister og den engelske dronnings brødre om deres holdning til den danske regerings politik, måltiderne med selvsamme standspersoner og Charlotte Schimmelmans aftaler om at besøge et hanoveransk pædagogisk institut og tage en skolebog med hjem derfra, kan dermed forstås som diplomatisk informationsindsamling, repræsentation og anerkendelse.

* * *

Charlotte Schimmelman kunne selv se ironien i, at hun i sommeren 1794 skrev hjem om hertuginderne af Braunschweig og Mecklenburg, som hun gerne ville knytte forbindelse til, mens krigen rasede i nærheden. Til Ernsts privatsekretær, som ifølge Charlotte var revolutionært anlagt, skrev hun i et af sine breve: "sig ham, at alléen i Pyrm: er et aristokratisk tableau, at det ville gøre ham endnu mere demokratisk [at se det], hvis det kunne lade sig gøre. Det er kedsomheden klædt i galla".¹⁰⁷ Hun havde selv glædet sig

over denne galla og alléen, hvis selskab og butikker var ”brillant!”, da hun ankom tidligere samme sommer. Nu glædede hun sig til hjemrejsen.

I august måned 1794 rejste Charlotte Schimmelmänn og søsteren Sybille Reventlow hjemad. De næste mange år rasede revolutionskrigene og siden Napoleons krige, og det lader ikke til, at Charlotte og Sybille vovede sig ud på rejsen fra Brahetrolleborg til Pymont. Men så snart krigen havde lagt sig i 1813, melder Sybilles skrivekalender igen om en rejse til Bad Pymont.¹⁰⁸

Summary

Going to the spa was a popular activity amongst the Scandinavian eighteenth-century élite. This article examines the activities and agency of Charlotte Schimmelmänn, a Danish noblewoman and politician’s wife, who visited the spa at Bad Pymont no less than six times in her life.

I argue that Charlotte Schimmelmänn distinguished herself as part of the spa’s exclusive *beau monde* by undergoing a special treatment, prescribed by Pymont’s famous Doctor Marcard. This included staying in a fitting guesthouse, also inhabited by an Austrian diplomat, by participating in the spa’s rituals of joining the *dejeuner*, bathing, taking the waters, and going on walks, in addition to shopping for clothes and even a plot of American land on Pymont’s famous shopping avenue.

Moreover, I argue that these activities enabled Charlotte Schimmelmänn to meet with and create a network of contacts, consisting of diplomats, ministers, and royalty, both male and female, from all over Europe. This network is explored in further detail by exploring the example of Mr. and Mrs. Schlanbusch, a diplomatic couple, whom Charlotte Schimmelmänn helped achieve a posting in the Danish administration in 1789–1790.

Finally, Charlotte Schimmelmänn’s role as an informal diplomatic agent and advisor is at the center of the article’s concluding analysis of the visit by Danish Crown Prince Frederik to Bad Pymont in 1792. I argue that the information gathered by Charlotte on the opinions of foreign diplomats regarding the Danish reign, as well as her dining with the Crown Prince and the Duchess of Mecklenburg and her plans to bring back a school book to Denmark from Hanover, may be interpreted as acts of informal diplomacy.

Keywords: Spa, diplomacy, elite women, eighteenth-century, agency.

Noter

- 1 Overskriften er et citat fra ét af Charlotte Schimmelmans breve: «l'allée de Pyrmont : est un tableau de l'aristocratie...»- "alléen i Pyrmont er et aristokratisk tableau..." Charlotte Schimmelmann til Ernst Schimmelmann, 2/7 1794. Ernst Schimmelmans arkiv, pakke 83. Rigsarkivet. Herefter forkortes henvisningerne til Charlotte Schimmelmans breve til Ernst som følger: "Charlotte Schimmelmann, [dato]". Charlotte Schimmelmans breve citeres herefter på dansk i min oversættelse. Brevenes originalsprog er fransk.
- 2 Charlotte Schimmelmann, 2/7 1794.
- 3 Se eksempelvis Jane Austen, *Persuasion*, London 1817. Romanens hovedperson, Anne, flytter til Bath i starten af romanen, og historien udspiller sig her.
- 4 Burkhardt Fuhs, *Mondäne Orte einer vornehmen Gesellschaft, Kultur und Geschichte der Kurstädte 1700–1900*, Hildesheim 1992, s. 51–64.
- 5 L.M. Wedel: *Badereise til Pyrmont, Oldesløbe og Dobberan samt Indretningerne der i Aaret 1814*, København 1817, s. 55. Lago/ Lauge Mathias Wedel havde gjort topografiske beskrivelser til sin bibeskæftigelse – mest kendt er han for *Indenlandske Rejse igjennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser* 1–2, København 1803–6. Bjørn Kornerup: "Lago Mathias Wedel" i *Dansk Biografisk Leksikon*, København 1933–44.
- 6 Fuhs, *Mondäne Orte*, s. 50–51.
- 7 Claus Cedergreen Bech, "Ernst Schimmelmann" i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København 1979–84. Claus Bjørn, "Ludvig Reventlow" i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København 1979–84.
- 8 Anne Scott Sørensen, *Nordisk Salonkultur: En studie i nordiske skønånder og kulturmiljøer*, Odense 1998.
- 9 Glenda Sluga, "Women, diplomacy and international politics, before and after the Congress of Vienna", i *Women, Diplomacy and International Relations since 1500*, Routledge 2015, s. 120–21.
- 10 James og Sluga, *Women, Diplomacy*, s. 6.
- 11 Se eksempelvis Fuhs, *Mondäne Orte*, s. 51. Kuhnert, *Urbanität auf dem Lande*, s. 124–25.
- 12 Kuhnert, "Hof, Politik und Repräsentation", i *Urbanität*, s. 233–250.
- 13 Utgår.
- 14 James & Sluga, *Women, Diplomacy*, s. 3.
- 15 Charlotta Wolff, *Vänskap och makt*, Helsingfors 2005. Afhandlingen er en undersøgelse af den svenske adels kosmopolitiske identitet, set gennem dens forbindelser til Frankrig i 1700-tallet. Én af Wolffs pointer er, at svenske dannelsesrejsende i Paris mødte filosoffer og købte bøger, hvis indhold og idéer de bragte med sig til Sverige, ligesom de gjorde brug af franske begreber i deres brevskrivning – men samtidig blev forståelsen af ordene en anden end den originale, og de rejsende udtrykte også patriotisme, et ønske om at tjene fædrelandet. *Vänskap och makt*, s. 269–70. Johanna Ilmakunnas, *Ett standsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Helsingfors 2012. M.S. Anderson bemærker også diplomaternes kosmopolitiske verdenssyn (og deres store forbrug) helt frem til 1. Verdenskrig, i *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919*, London 1993, s. 121, s. 126.
- 16 Elisabeth Mansén, *Ett paradis på jorden*, Stockholm 2001, perspektiverer særligt i indledningen om "Sverige, Europa og världen" til de europæiske kursteder, og herudover inddrages Michael Franzéns *Resedagbok* fra besøg i Bath, Wiesbaden og Pyrmont løbende – det er herfra, citatet om Pyrmont som "Ett Paradis på Jorden" stammer. Mansén, *Ett Paradis*, s. 72.
- 17 Hannah Greig, "All together and all distinct: Public sociability and social exclusivity in London's pleasure gardens 1740–1800" i *Journal of British Studies*, vol. 51, no.1. 1. 2012, s.

- 50–75. Se også: Hannah Greig, *The Beau Monde: Fashionable Society in Georgian London*, Oxford 2013. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, (oversat efter *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied 1962), London 1992.
- 18 My Hellsing & Sophie Holm, "Tidig-modern utrikespolitik som kulturhistoria? En presentation av forskningsfältet 'new diplomatic history'", i *Historisk Tidskrift för Finland*, 4:2015.
- 19 Den kendteste danske rejsende, der besøgte Pymont, er nok Jens Baggesen, som fik køreljighed med Charlotte og Sybille på vej til Pymont i 1789. Baggesen udgav senere en skildring af rejsen: Jens Baggesen, *Labyrinten, eller Reise giennem Tydskland, Schweiz og Frankrig*, København 1792–93 (genudgivet 1971). Tilgæet online via Arkiv for Dansk Litteratur.
- 20 Men Charlotte skrev om Sybille, der netop havde mistet sin kun 8 måneder gamle datter Agnes i maj 1790, at "la cure de Pym: lui fera du bien" – "Pymmonterkuren vil gøre hende godt". Charlotte Schimmelman, "Br: Trolleburg ce lund i 1790".
- 21 Sybilles kalendre omtaler kuropholdene i 1783 og 1813, mens Charlotte har efterladt breve til Ernst fra turene til Pymont fra årene 1789, 1790, 1792, 1793 og 1794. Brevene fra 1789 og 1793 omtaler fortrinsvis rejserne undervejs til Pymont, ikke opholdene på kurstedet, og de er derfor kun i mindre grad inkluderet her.
- 22 Peter Martins, *Salon Europas: Baden-Baden im 19ten Jahrhundert*, Konstanz 1983.
- 23 Charlotte Schimmelman" ce 14. Juillet 1792".
- 24 Baggesen dedikerede senere sine *Ungdoms-Arbeider*, skrevet efter rejsen til Pymont, til Charlotte Schimmelman. "Til Charlotte, grevinde af Schimmelman", i Jens Baggesen, *Ungdoms-Arbeider*, København 1791. Charlotte beder flere gange Ernst hilse Baggesens, eksempelvis i et brev fra Brahetrolleborg den 23/6 1792.
- 25 Wedel, *Badereise*, s. 56.
- 26 Wedel, *Badereise*, s. 57. Frederik den Store besøgte Pymont i 1744 og i 1746.
- 27 Kuhnert, *Urbanität*, s. 101.
- 28 Wedel, *Badereise*, s. 59.
- 29 Baggesen, *Labyrinten*, s. 131.
- 30 Sybille skrev blandt andet til Louise Stolberg om en kokarde, som Baggesens kone, Sophie Haller, havde bragt med hjem fra Schweiz. Sybille Reventlow til Louise Stolberg 16/10 1790. Fra Sybille Reventlow 1785–1806. Stolberg, Louise, født Reventlow pakke 29.28. Landsarkivet for Fyn.
- 31 Wedel, *Badereise*, s. 57.
- 32 Kuhnert, *Urbanität*, s. 116.
- 33 Charlotte Schimmelman, 25/7 1794: "Han er ledsaget af gode heste fra Celle, for at flygte, om nødvendigt i al hast, siger han."
- 34 Ibid. Grev Hartig ville egentlig have været i Spaa i Belgien, men dér var krig, så nu tog hele familien til Pymont.
- 35 Charlotte Schimmelman, 5/7 1794.
- 36 Charlotte Schimmelman, 13/7 1794. Fuhs, *Mondäne Orte*, s. 61–63. Kuhnert, *Urbanität*, s. 181.
- 37 Charlotte Schimmelman, 1/7 1790, 2/7 1790.
- 38 Kuhnert diskuterer den adelige distinktion og de borgerliges forsøg på at deltage i selskabeligheden i *Urbanität auf dem Lande*, s. 158–160.
- 39 "Marcard er min slags læge, dem er der ikke for mange af," skrev Sybilles svigerinde Louise Stolberg i et brev til kurselskabet, under ét af deres ophold. Louise Stolberg til Sybille Reventlow, udateret; 1790 er skrevet på brevet med rød farve, i Johan Ludvig Reventlows og Anna Sybille Reventlows brevarkiv, pakke 29.89, Landsarkivet for Fyn.

- 40 Heinrich Matthias Marcard, *Beschreibung von Pyrmont*, Leipzig 1784.
- 41 "Lotte tager kuren *comme il faut*", skrev hendes mor, Inger Schubart, i 1790, hvorimod Sybille blev i Pyrmont i længere tid for at drage fordel af sin behandling. Inger Schubart og Sybille Reventlow til Louise Stolberg, 21. juli 1790, Louise Stolbergs arkiv, pakke 29.28. Landsarkivet for Fyn.
- 42 Charlotte Schimmelmänn, 22/7 1792.
- 43 Wedel, *Badereise*, s. 53-54.
- 44 Charlotte Schimmelmänn, 22/7 1792.
- 45 Julius Clausen og Peter Frederik Rist. *Fra Hoffet og Byen: Stemninger og tilstande 1793-1822 i Breve til Joh. v. Bülow til Sanderumgaard. Memoirer og Breve*. København 1906, s. 35.
- 46 Forfatterbeskrivelse af Heinrich Matthias Marcard på forsiden af Marcard, *Beschreibung von Pyrmont*, 2. udg, Leipzig 1785. Se desuden Karl Ernst Hermann Kraus, "Heinrich Matthias Marcard" i *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 20 (1884), s. 294.
- 47 Wedel, *Badereise*, s. 54-56. Der var også opstillet spilleborde i balsalen, skriver Kuhnert, *Urbanität*, s. 188.
- 48 Charlotte Schimmelmänn, 25/7 1794. Dette køb blev vel at mærke foretaget efter købet af amerikansk jord – se nedenfor.
- 49 "Moderneuigkeiten. 3) Auf Teutschland. Pyrmont den 15. Juli 1791", s. 459-460 i *Journal des Luxus und der Moden, August 1791*. Weimar 1791.
- 50 Charlotte Schimmelmänn, "den 10-8" [juli 1794, gennemstregning af dato i originalkilden]. Nærmere information om købet fulgte i brevene à 22/7 og 25/7 1794.
- 51 Om omkostningerne: Udateret billet mellem brevene fra 1794-opholdet: "Sig til Kirstein, at jeg hæver 600 R i Hamburg til mit ophold – tillader du det – jeg har allerede brugt 100."
- 52 Charlotte Schimmelmänn, 25/7 1794.
- 53 Charlotte Schimmelmänn, 8/7 1794.
- 54 Charlotte Schimmelmänn, 13/7 1794.
- 55 Charlotte Schimmelmänn, "den 16" [juli 1794].
- 56 Charlotte Schimmelmänn, "den 29." [juli 1794].
- 57 Charlotte Schimmelmänn, 13/7 1794.
- 58 Charlotte Schimmelmänn, 1/7 1790.
- 59 Charlotte Schimmelmänn, 2/7 1790.
- 60 Charlotte Schimmelmänn, 2/7 1790.
- 61 Pyrmonters Kurlisten: Gesund-Brunnen zu Pyrmont 1792. 9. Verzeichnis, Museum Schloss Pyrmont.
- 62 Charlotte Schimmelmänn, 2/7 1790.
- 63 Charlotte Schimmelmänn 5/7 1794.
- 64 Kuhnert s. 113. I England kunne adelige kvinder som Caroline Fox, politikerens Henry Fox' hustru også tage på kurophold uden mandlige ledsagere, men med børn og veninder. Stella Tillyard, *Aristocrats*, 1994, s. 35-43.
- 65 Louise Stolberg til Sybille Reventlow og Inger Schubart, 8/7 1790. Johan Ludvig Reventlow og hustru Anna Sybilla Reventlows brevsamling, pakke 29.89 Landsarkivet for Fyn.
- 66 Nadine Akkerman, *Invisible Agents. Women and Espionage in Seventeenth-Century Britain*, Oxford 2018, s. 221.
- 67 Charlotte Schimmelmänn, 1/7 1794.
- 68 Charlotte skrev til Ernst Schimmelmänn om fru Schlanbusch den 9/5, 11/5, 12/5 og 15/5 1789. Ernst Schimmelmänn's arkiv, pakke 83, Rigsarkivet. Om Kaunitz, se Alfred Ritter

- von Arneth "Kaunitz, Wenzel Anton Fürst", i *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 15, Leipzig 1882, s. 487–505. Digitaliseret på Wikisource.de
- 69 Charlotte Schimmelmänn 12/5 1789.
- 70 Charlotte Schimmelmänn 11/5 1789.
- 71 Charlotte Schimmelmänn "Le soir à 8 heures"/ "Om aftenen klokken 8" [skrevet i forlængelse af brevet à 12/5 1789].
- 72 Charlotte Schimmelmänn "Le soir à 8 heures."
- 73 Charlotte Schimmelmänn, *ibid.*
- 74 A. Falk-Jensen & H. Hjorth-Nielsen: *Candidati og Examinati Juris 1736–1936, Candidati Politices 1852–1936, Candidati Actuarii 1922–1936*, København 1958, vol. 4, s. 38.
- 75 Karl Peder Pedersen, *Enevældens amtmænd: Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning, 1660–1848*, København 1998, s. 339–350.
- 76 Elaine Chalus, *Elite Women*, s. 229.
- 77 Pedersen, *Enevældens amtmænd*, s. 316–324.
- 78 Charlotte Schimmelmänn, 14/6 1790. Originalformulering: "Schlanbusch te rend grace mille fois pour l'assignation".
- 79 Charlotte Schimmelmänn, *ibid.*
- 80 Charlotte Schimmelmänn, "Wandsb: denne fredag morgen" [1790].
- 81 Svante Norrhem, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, Lund 2007, s. 98–104, 180.
- 82 Elaine Chalus, *Elite Women in English Political Life c. 1754–1790*, Oxford 2005.
- 83 Annelise Ballegaard Petersen & Anne Scott Sørensen, *Breve til Charlotte – Fra Sølyst til Weimar*, Odense 2011, s. 20.
- 84 Karl-Erik Frandsen, "Polen", i *Den Store Danske Encyklopædi*, Gyldendal 2009. Hentet fra denstoredanske.dk 18. oktober 2017.
- 85 Charlotte Schimmelmänn, 20/7 1792. Et brev à 11. juli 1792 indledes desuden: "Hvor i alverden er kronprinsen??"
- 86 Charlotte Schimmelmänn, 24/7 1792.
- 87 Kuhnert, *Urbanität*, s. 235–237. Kuhnert mener derimod, at de tyske avisers dækning af den preussiske monarks besøg i 1797 indvarslede den nye, borgerlig offentlighed.
- 88 M.S. Anderson: *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919*, London 1993, se eksempelvis s. 41. Keith Hamilton og Richard Langhorne: *The Practice of Diplomacy*, London 1994. Glenda Sluga & Carolyn James (red.), *Women, Diplomacy and International Politics since 1500*, London 2015.
- 89 Charlotte Schimmelmänn, 14/7 1792.
- 90 Charlotte Schimmelmänn, 20/7 1792
- 91 Charlotte Schimmelmänn, 20/7 1792.
- 92 Gesunder-Brunnen zu Pyrmont, 8. Verzeichnis, 1792. Museum Schloss Pyrmont (digitaliseret udgave på museum-digital.de).
- 93 Charlotte Schimmelmänn, 29/7 1792: "Hertuginde inviterede mig i dag til en frokost [org: dejeuner] med hele Hannovers højadel – hun sad med mig på den ene side, på den anden side en ældre, ærværdig feltmarskal. Endelig ankom Kronprinsen, og jeg trækker vejret lettet."
- 94 Jens Engberg, *Den standhaftige Tinsoldat*, København 2009, s. 242 skriver, at kronprinsen var i København den 31/7 1792.
- 95 Charlotte Schimmelmänn, 20/7 1792.
- 96 "Gudskelov!". Charlotte til Ernst Schimmelmänn, "denne Mandag", [1792].
- 97 Jesper Munk Andersen, *Christianssædes Skolevæsen – et eksempel til efterfølgelse*, Museum Lolland-Falster 2014.

- 98 Georg Waltz, "Arnswaldt, Karl Friedrich Freiherr von" i *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 1, Leipzig 1875. Digitaliseret på Wikisource.de. Charlotte Schimmelmänn, 20/7 1792.
- 99 Charlotte Schimmelmänn, 20/7 1792.
- 100 Louis Bobé, *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, vol. 5, s. LV, København 1902. Om La Fayette: Charlotte Schimmelmänn, 11/7 1792.
- 101 Carsten Løfting, Henrik Prebensen: "Frankrig – historie (1789–1804: Revolutionen og monarkiets fald)" i *Den Store Danske Encyklopædi*, Gyldendal 2009. Hentet fra denstoredanske.dk 18. oktober 2017.
- 102 Charlotte Schimmelmänn, 25/7 1794.
- 103 Karl-Erik Frandsen, "Polen", i *Den Store Danske Encyklopædi*, Gyldendal 2009. Hentet fra denstoredanske.dk 18. oktober 2017.
- 104 Charlotte Schimmelmänn, 15/7 1794.
- 105 Charlotte Schimmelmänn, 28/ 7 1794.
- 106 Charlotte Schimmelmänn, "den 29." [juli 1794].
- 107 Charlotte Schimmelmänn, 2/7 1794.
- 108 Reventlow på Altenhof, Familien, pakke 144–145: Forskellige mindre arkiver mm: Anna Sybilla Reventlows skrivekalendre: 1813. Rigsarkivet.